

FİKRET TÜRKMEN
(İzmir)

Anadolu mizahında bazı İran ve Arap kökenli mizah tipleri

Anadolu halk kültürünü incelerken oldukça karmaşık tesirleri dikkate almak ve yorumları doğru yapmak zarureti vardır. Doğu ile batının arasında bir köprü durumunda olan coğrafyası onun kültürünü de etkilemiştir. Eski Anadolu uygarlıklarının kalıntıları yanında Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarının coğrafyasında yaşayan pek çok kavmin kültürü, batı, yani hıristiyan kültürü, Orta doğunun karmaşık kültürleri ve İslam kültürü, nihayet Türklerin birlikte getirdikleri otantik Orta Asya kültürü, bu coğrafyada harmanlanmıştır. Halk kültürünün bütün türlerinde, bu harman bazan birinin baskın olduğu, bazan bir kaçının birlikte kompleks bir yapı içinde birleştiği görülür. Bin yıla yakın bir zaman diliminde, Anadolu Türk kültürü bu kompleks yapısı içinde gelişmiş, ödünç aldığı bir konuyu kendi bünyesinde uydurmuş, kendi ihtiyacına göre kendi geleneğini yaratmıştır. Bazı kültür unsurlarını alarak yeni sentezler yaratmış ve orijinal ifade kalıpları ile estetik ihtiyacını karşılamıştır.

İslamın getirdiği değerler de aynı metodla uyarlanmış ve kendi tiplerini yaratmıştır. Özellikle Arap ve Farslardan (İranlılardan) aldığı şekil ve türleri kendine göre yorumlamış, hattâ bazan ödünç aldığı orijinal konuyu yeniden işleyerek millileştirmiştir. İranlı bir meslektaşımın söylediği “Milliyeti bilinmeyen bir şairin eserlerine bakınız, eğer tek dille yazmışsa başka dilden eseri yoksa o Araptır. Eğer iki dille eser vermişse o İranlıdır. Üç dilde eser vermişse o Türktür” sözünde belirttiği gibi Anadolu'da kültürde de Arap ve İran kültürü ile yakın bir ilişki vardır.

Gerçekten de XI. yüzyıldan itibaren birinci sınıf şair ve ediplerimize baktığımız zaman bu görüşün doğru olduğunu fark ederiz. Hemen hepsi de üç dille eser yazmışlardır. Arapça, Farsça ve Türkçe divanları vardır. Türk kütüphanelerindeki yazma eserleri incelediğiniz zaman da aynı durum görülebilir.

Okumuş zümredeki bu durum, halk kültürü için de doğrudur. Ancak halk kültüründeki ödünç alma oranı, kelime hazinesi vb. unsurlar daha farklıdır. Halkın yarattığı kültürel ürünler hem hayatın içinde, hem de tabiatla daha içicedir.

Anadolu mizahına baktığımız zaman fizik ve sosyal çevrenin insan ve toplum üzerindeki çeşitli baskısından biri ve birkaçının ortadan kalkmasıyla duyulan rahatlama, insan vücudunun doğal hareketlerinden sapması ile bir kurtuluş duygusu, olaylar ve tabii durumlar arasındaki sıra ve düzenin bozulması veya unsurlardan birinin eksilmesi Anadolu insanını da güldürmektedir. Yani bütün insanların ortak "Gülme" nedenleri vardır. O halde mizahtaki millî farklılıklar nereden gelmektedir ve farklı topluluklar birbirlerini nasıl etkilemektedir? Bu durum Türklerin, Arapların ve İranlıların nelere ve niçin güldükleri sorusunu da birlikte getirmektedir.

Ortaçağ İslam tarihi üzerinde çalışmaları ile tanıdığımız Franz Rosenthal "Erken İslam Mizahı-1956 (Humer in Early Islam)" adlı eserinde bunun sebebini "Belli bir zamanda ve belli bir mekanda mevcut olan sosyal ve doğal fiziksel kısıtlamalar, başka zaman ve mekandakilerden farklı olurlar" demektedir. Gerçekten komik ifadenin özel bir türüne olan ilgi bir yerde ortaya çıkabilir ve belli bir zaman diliminde korunabilir. Ancak komik unsur özü itibarı ile değişmediği halde, onu ifade ediş tarzı değişir. Böylece milletler arasındaki hatta kuşaklar arasındaki farklılıklar açıklanabilir.

Arap ve Fars mizahını incelerken dil ve din faktörünün iyice anlaşılması gerekmektedir. Orta doğunun önemli mizah tipleri bütün Türk dünyasında, Arap ve Fars kültüründe, bazan orijinal isimleriyle bazan da mahallîleşerek karşımıza çıkarlar. Meselâ, Nasrettin Hoca tipi Molla Nasrettin olarak İran, Cuha-yı Rumi olarak Arap kültüründe de yer almaktadır. Bu isimlendirmeler bize yukarıda sözünü ettiğimiz orijinal olma ve uyarlama olayını da göstermektedir.

Nasrettin Hoca'yı bilimsel olarak inceleyen A. Wesselski (Der Hodscha Nasrettin, Weimar-1911) O'nun fıkralarının prototipleri üzerinde durmuş, Cuha'nın Arap edebiyatındaki mizahî hikâyelerini de R. Basset (Mille et Les Contes, Récits et Légendes Arabes, Paris 1924-6) her iki tipin folklorik yönlerine ağırlık vermişlerdir.

Arap edebiyatında zengin bir şaka ve fıkrâ hazinesi vardır. Bunların çoğu anonimdir. Aptal bedevîler, karı-koca, kadı ve diğer meslek grupları gibi ana figürler sık sık fıkrâ konusu olmuşlardır.

Gülmenin günah sayıldığını düşünen pek çok mistik olmasına rağmen, Hz. Muhammed'in şakadan hoşlandığını belirten yazarlar da mevcuttur. Bu konuda Rosenthal'ın kitabındaki Birinci Bölüm'de geniş bilgi ve zengin bir bibliyografya verilmiştir.

Arap mizahında sevinç aslî unsurlardan biridir. Erken dönem mizahında “gülme” konusu ile ilgili münakaşaların yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu münakaşalardan kesin sonuçlar alınmamakla birlikte, “gülme”nin kaynağı ve sebepleri üzerinde görüşler ileri sürülmüştür. Bu konudaki F. Rosenthal'ın yukarda sözünü ettiğimiz “Erken İslam Mizahı” adlı incelemesinde, Taberî'nin, İshak bin İmran'ın, Süleyman el-İsrailî'nin, İbn el Matrân'ın son olarak da Ebu Hayyan el-Tevhidî'nin görüşlerini vermektedir. Bunların hepsindeki ortak görüş her bir tarihî devrinde, “gülme”de hem toplayıcı hem de dağıtıcı bir başlangıç vardır şeklinde özetlenebilir.

Ortaçağ müslüman ideolojisinde kendi mistik ve estetik felsefesi içinde kuralcılık, dünyanın fâniliği, anlaşılmazlık gibi duygular hakimdir. Gülüş ile ilgili yaratılan eserlerde zıt tipler feodal bir karakter karşısına çıkartılan sefil, ahmak veya deli (dîvâne) görünüşlü halk filozofları vardır. Bunlar aslında kendi dönemlerinin sistemlerine, ahlâk normlarına, âdet ve an'anelerine karşı çıkan akıllı ve entellektüel tiplerdir. Sıfatları arasında nedimlik, dervişlik, hocalık, divanelikler ön plandadır. Nedimlik kendi dönemlerinin en şerefli san'atıdır. Nedimler bütün kanun ve kaîdeleri bilen, musiki aleti çalabilen, Kur'an'ı ezberden okuyabilen, şahların veya padişahların tarihlerini bilip anlatabilen tiplerdir.

Fars kültüründe de aynı durum dikkati çeker. İran yazılı kaynaklarında bu konuda oldukça ilginç bilgiler mevcuttur. Meşhur Ferûdiddin Attar'ın “Kabûsnâme” adlı eserinde bu konu ile ilgili ayrı bir fasıl bulunmaktadır.

İran'da nedimlerin sadece hükümdarları eğlendirmediklerini, aynı zamanda latifeli sözlerle saray kanunlarını, acımasız bürokratları, cimri zenginleri de hicvettikleri görülür. Bu bakımdan gerek İran gerekse Arap mizahında her hükümdarın yanında bir nedim bulunur. Harun Reşit'in yanında Behlûl Danâ, Sultan Mahmut'un (Gazneli) yanında Telhek, yine Harun Reşit'in yanında Ebu Nuvas görülmektedir. Hatta halk kültürü XIII. yüzyılın Nasrettin Hoca'sını da XV. yüzyılda yaşamış olan Timur'un yanına götürmektedir.

Kanaatime göre, Nasrettin Hoca'yı XV. asra taşıyan anlayış Arap ve Fars tesiri ile olmuştur. Anadolu halk kültüründe daha sonraki yüzyıllarda yaşayan Bekri Mustafa tipi'nin de bir nedim olması, bu düşüncenin tesiri olarak açıklanabilir.

Arap ve İran hükümdarlarının, halkla aralarındaki iletişimi bu nedimlerle sağladıkları anlaşılmaktadır. Komik ve irtical kabiliyeti olan nedimler, toplumdaki gerilimi, hükümdarın halk üzerindeki baskısını hafifletmek gibi bir fonksiyona sahiptirler. Kurum olarak, hükümdar yanında bulunma yani ne-

dim veya müshâhip olmanın, hem hükümdar hem de halk için çok önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Arap ve İran mizah tiplerinin bir başka özelliği de, islamiyet dolayısı ile, mistik olmalarıdır. Hazır cevap olmalarının yanında, divâne görünürler. Daha sonraki yüzyıllarda meşhur olmuş alimler, düşünür, şair ve edipler, devlet adamları fıkralara kahraman olmuşlardır. Bunlar bazan meşhur mizah tiplerinin konuları olarak, yaşayışları veya sözleri ile fıkralarda görünür, bazan da bizzat kendilerinin ağzından bir macera olarak başlarından geçen olaylar anlatılır.

İster mizah tipleri ister başka kahramanların sözleri ve davranışları üzerinde olsun, fıkralarda tipler birbirlerine çok yakın olup ortak denilebilecek karakteristik özelliklere sahiptirler. Davranışlarındaki benzerlik, ortak gülüşün özellikle mistik yönü ile kendini gösterir.

Anadolu halk mizahında pekçok Arap ve İranlı tip bulunmakla birlikte biz bunlarda halk kültüründe halen yaşayan Araplardan Cuha Behlül ve Ebu Nuvas, İranlılardan da Telhek ve Daho tipleri üzerinde durmak istiyoruz. Bu tiplerin fıkraları elbetteki, sadece Anadolu halk kültüründe etkili olmamıştır. Cuha veya Behlül' bütün Türk dünyasında, bazan isimlerine bağlı olarak, bazan da başka mahalli tiplere mal edilen fıkraları ile bilinmektedirler.

Anadolu sahasında en çok latifesi (fıkrası) bilinen Arap tipi Cuha'dır. Cuhî de denmektedir. Asıl adının Sabit olduğu rivayet edilmekte, Emevîlerin son döneminde (VIII. yüzyıl) yaşadığı Küfe'de yerleştiği bilinmektedir. Saflığı ve aptallığı pekçok fıkraya konu olmuştur. Hayatı efsaneleşmiş, şöhreti, Anadolu dahil, bütün islam âlemine yayılmıştır. Bazı yerli fıkralar O'na mal edilmiş, bazan da O'na ait fıkralar yerli tiplere yüklenmiştir.

Anadolu'da özellikle Nasrettin Hoca'nın fıkralarıyla karıştığı, hatta hayatının da O'na benzediği, bu yüzden Hoca'ya, Cuha-yı Rum da denmesi birçok araştırmacının aynı isimli iki kişinin yaşadığını iddia etmesine sebep olmuştur. Cuha kelimesinin Hoca kelimesiyle benzeştiğini ileri sürerek ikisinin de aynı kişi olduğu iddiası bile ortaya atılmıştır. Bir başka iddia da Nasrettin Hoca fıkralarının, Cuha'nınkilerin bir adaptasyonu olduğu şeklindedir.

Aslında Cuha yanındaki eşeği ile Nasrettin Hoca'ya çok benzer. Fıkraları arasında Hoca ile karışan pek çok fıkrası vardır. Nitekim körleri sudan geçirirken her biri için 10 akçe pazarlık eder. Ancak sudan geçerken onlardan birini su aparır. Ağlaşan körlere, "10 akçe eksik verin, siz niye ah vah ediyorsunuz, 10 akçe zarar eden benim" diye cevap verir.

Bu fıkra Nasrettin Hoca ile ilgili olarak da Anadolu'da sözlü gelenekte yaşamaktadır.

Cuha birgün babasıyla giderken, babasına gördükleri cenazenin nereye gittiğini sorar, babası, “Nasıl söyleyim oğlum, onun gittiği yerde ne yemek, ne içmek, ne de giyecek herhangi bir şey var, deyince, Cuha; öyleyse bizim eve gidiyorlar” diye cevap verir.

Bu fıkra da Hoca'ya atfen anlatılmaktadır.

Arap fıkra tiplerinden biri de Ebu Nuvas'tır. Abbasiler döneminde Basra veya Ehvas şehrinde doğmuş ve devrinin önemli bilginlerinden ders almış ve halifelere intisab etmiştir. Bilhassa Harun Reşit'le olan rindane latifeleri ile tanınmıştır.

Dünyayı yaşanması gereken bir mal gibi düşünmüş, işlediği günahları açık bir yüreklilikle anlatmıştır. Hiciv mizah ve yer yer istihza dolu mizahı oldukça yaygındır.

Harun Reşit, yanındaki adamlara kızar ve Ebu Nuvas'a saraydaki ahmakların listesini çıkarmasını ister.

Ebu Nuvas, en başa halifenin adını yazar. Sebebini sorunca da, daha önce tanımadığı bir adama yüz dinar verip at ısmarladığını söyler. O zaman halife, “Yani atı getirmeyecek mi?” diye sorunca, Ebu Nuvas, “o zaman sizin adınızı siler onunkini yazarım” der. Bu fıkra, Bekri Mustafa'ya (IV. Murat'ın nedimi ve içkiye düşkünlüğü ile meşhur tip) atfedilmektedir.

Aynı şekilde Ebu Nuvas'ın “Allah'ım bana 1000 altın gönder 999 olsa kabul etmem” diye başlayan latifesi de Nasrettin Hoca'ya mal edilen meşhur fıkralardandır.

Arap fıkra tiplerinden en meşhuru Behlül'den, bilgeliği dolayısı ile Behlül Dâna, veya Behlül Dânende olarak da bahsedilmektedir. İmam Cafer Sadık'ın talebesi olduğu rivayet edilir. Halk geleneği O'nu, Harun Reşit'in kardeşi olarak takdim eder. Feridüddin Attar, O'nun fıkralarını genişletmiş ve edebî hale sokmuştur. (Türk Dili ve Ed. Ansiklopedisi, I. cilt, s. 378)

Fıkralarının başlıca iki tipi vardır. Harun Reşit ve kendisi arasında geçen münakaşalar sonunda, mutlaka galip çıkar.

Onda tipik bir “aptal görünen alim” görüntüsü vardır. Divâne Behlül denmesi de bu yüzdendir. Fıkralarından O'nun bilerek divâne görüldüğünü, bu sayede pek çok tehlikeden korunduğunu anlayabiliriz.

Kendisine Behlül Dâna diyen ve zengin olmak için akıl soran birine demir ve kömürü ıslatıp satmasını tavsiye eder. Adam zengin olur. Divâne Behlül diye hitap eden birinde de soğanı ıslatıp beklettikten sonra satmasını öğüt-

ler, adam iflas eder. Sebebini sorduklarında da, “Alimden ve divâneden akıl böyle olur” der.

İran menşe'li (kökenli) fıkra tiplerinden Daho'nun fıkraları Bektaşî tipindedir. Anadolu fıkraları ile aynı özelliklere sahiptir. Anadolu'da Bektaşî fıkrası olarak anlatılan, “Bir akçe için hamamı yıkan Allah, senin istediklerin için şehri yıkar”. Fıkrası Daho'ya mal edilmektedir. Nasrettin Hoca'nın “sesi sabah olunca çıkacak”, “Zerdaliyi yiyen gerdeğe girsin” fıkraları ile anonim olan “Kedi yıkanırken ölmedi; sıkarken öldü” fıkraları da Daho'ya ait olarak gösterilmektedir.

Ancak bu tiplerin dışında isimleri anılmadan, ya anonimleşmiş yahut belli Türk tiplerine adapte edilmiş Arap fıkraları da, Anadolu mizahında karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en eski örnek, İbn en-Nedim'in meşhur Fihrist'inde adı geçen Ebu'l-Enbas'a atfedilen “Dinleyicilerine kendisinin ne anlatacağını soran, dinleyicilerin de bilmiyoruz demeleri üzerine, bilmeyenlere ne anlatayım diyerek kürsüden inen” vaizin fıkrası, Anadolu'da Nasrettin Hoca'ya mal edilmiştir. Ebu'l-Enbas Medine'de yaşamış ünlü bir astrologtur. Hakkında oldukça geniş bir literatür mevcuttur (Bkz. Erken İslam'da Mizah, s. 15 dipnot 1). Görüldüğü gibi Arap ve Fars menşe'li fıkralar ortak İslam değerlerine sahip milletler arasında hızlı bir yayılma imkanına kavuşmuştur.

Sonuç olarak Anadolu halk kültüründe hem Arap hem de İran kökenli fıkra tipleri bazan kendi isimleri ile bazan da başka Anadolu tiplerine mal edilerek yaşamaktadır. Bu durumdaki fıkraların ortak özellikleri mistik olmalarının yanı sıra divâne görünen akıllı tipinde Fars kökenli olanlarda da Bektaşî otodoksisine yakın olmalarıdır.

Faydalanılan Kaynaklar

Şükrü Kurgan, *Nasrettin Hoca*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını, Ankara 1986.

Talhımasıb Ferzaliev, *Şark Halğlarının Letifeleri*, Bakû 1982.